

CRACOVIANA

JERZY WOWCZAK

PhD MSc Eng. Arch.

Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University
Faculty of Architecture and Fine Arts
e-mail: pracownia.wowczak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6337-6943>

AREA IN FRONT OF THE NATIONAL MUSEUM IN KRAKÓW AS THE RESULT OF A COMPETITION HELD IN MID-20TH CENTURY

PRZESTRZEŃ PRZED MUZEUM NARODOWYM W KRAKOWIE JAKO WYNIK KONKURSU Z POŁOWY XX WIEKU

ABSTRACT

The start of Wolska Street, overlooking Błonia Park with the Kościuszko Mound towering over it, was an important place in the city's structure as indicated in the competition plans for Greater Kraków from 1910. This led to the erection of formal buildings along the eastern boundary of Błonia, with the National Museum building at the forefront. In 1950, an urban-planning competition was held in relation to the planned construction of important buildings in this area. This paper presents unpublished works and the effects of decisions taken in this already forgotten competition on today's development of the area around the square in front of the National Museum.

The goal of this paper is to present unknown competition designs dating back to mid-20th century and to indicate their impact on spatial solutions of the area at the end of Piłsudskiego Street, near the National Museum.

A comparative analysis of preserved pictorial materials and designs known to the author was used in this study.

The analyses concluded that the opportunities to turn the start of Piłsudskiego Street into a nodal point in the urban plan of the city, a spot that would integrate space at both sides of Trzech Wieszców Avenues, were not fully used. Urban analysis that also covered the area at the eastern side of the Trzech Wieszców Avenues is a key to producing correct spatial solution for the square in front of the National Museum.

Keywords: Spatial development of Kraków, 20th-century architecture in Kraków, Socialist Realism, architectural competitions

STRESZCZENIE

Wylot ulicy Wolskiej, z którego rozpościerał się widok na Błonia z górującym nad nimi kopcem Kościuszki, został w planach konkursowych Wielkiego Krakowa z 1910 roku wskazany jako ważne miejsce w strukturze miasta. Zaważyło to o lokalizacji przy wschodniej krawędzi Błoni reprezentacyjnych budynków, z gmachem Muzeum Narodowego na czele. W 1950 roku zorganizowano konkurs urbanistyczny w związku z planowaną budową kolejnych ważnych obiektów w najbliższej okolicy. Artykuł przedstawia niepublikowane dotąd prace i wpływ rozstrzygnięć tego zapomnianego konkursu na dzisiejsze zagospodarowanie obszaru wokół placu przed Muzeum Narodowym.

Celem pracy jest przedstawienie nieznanych prac konkursowych z połowy XX wieku i wykazanie, w jakim stopniu wpływają na rozwiązania przestrzenne terenu na zamknięciu ulicy Piłsudskiego, w okolicy Muzeum Narodowego.

W pracy posłużono się analizą porównawczą zachowanych materiałów ikonograficznych i znanych autorowi prac projektowych.



Przeprowadzone analizy prowadzą do wniosku, że nie wykorzystano w pełni szans, aby wylot ulicy Piłsudskiego stał się punktem węzłowym w kompozycji urbanistycznej miasta, miejscem integracji przestrzeni po obydwu stronach Alei Trzech Wieszczów. Kluczem dla właściwego rozwiązania przestrzennego placu przed Muzeum Narodowym jest objęcie analizą projektową również terenów po wschodniej stronie Alei Trzech Wieszczów.

Słowa kluczowe: rozwój przestrzenny Krakowa, architektura XX wieku w Krakowie, socrealizm, konkursy architektoniczne

1. INTRODUCTION

Błonia Park in Kraków has been a renowned landscape and urban-planning asset. The place where this grand meadow meets the 19th-century city core has been analysed for over a century, with concept, urban-planning and architectural designs developed, and has been a subject of discussions resulting eventually in the popular decision to protect the Rudawa valley landscape. There are some famous competitions for the Great Kraków Plan of 1910 (Warchałowski, 1910) and its aftermath, i.e., the competition for the start of Wolska Street of 1913 (*Konkurs*, 1914). The area where Błonia approaches the so-called Trzech Wieszczów Avenues was the subject of designs by the most outstanding architects and their partners, i.e.: Adolf Szyszko-Bohusz and Stefan Strojek (Zbroja, 2013, p. 108), Waclaw Krzyżanowski and Stefan Piwowarczyk, (Zbroja 2013, p. 96), Bolesław Szmidt and associates (Włodarczyk, 2010, p. 38), Jan Krug, (Wowczak, 2021, p. 122) and Witold Cęckiewicz (Wiśniewski, 2015b, p. 48). The buildings designed by them, namely the Legionnaires' House, the Dormitory, the National Museum, the unbuilt Trade Unions' building, with the Cracovia Hotel erected eventually on its foundations, enriched the landscape with valuable architectural landmarks. This paper discusses the urban-planning designs submitted in the competition of 1950, stored in the National Archives in Kraków, and shows the effects of decisions made in this competition on the present-day development of this area.

Scope

The time scope of the analysis is 1910–2019, the territorial scope is the start of Piłsudskiego Street, named Wolska (Wohler Gasse) prior to 1933, Józefa Piłsudskiego up to 1939, Universität Strasse up to 1945, Józefa Piłsudskiego up to 1948, Manifestu Lipcowego up to 1990, and Józefa Piłsudskiego Street after 1990. The analysis refers to the area near the National Museum in Kraków.

Literature review

The urban-planning solution of the start of Józefa Piłsudskiego Street has been a subject of analyses relating to history and spatial planning theory. The

competition works of 1910 and 1913 had already been analysed and critiqued immediately after publication (Warchałowski, 1910; Peroś, 1910; Drexler, 1911; Goliński, 1914; Rakowicz, 1918.). The significance of the 1910 competition for spatial planning development in Poland was discussed by researchers of spatial planning history (Pawłowski, 1969, pp. 78–79; Nowakowski, cooperating with Bańkowska, 2013, p. 22). The competition for the Great Kraków Plan was discussed during the session held to commemorate one hundredth anniversary of Kraków expansion (Krasnowolski, 2011; Wiśniewski, 2011). In 2010, the Historical Museum of Kraków held an exhibition entitled *Great Kraków, Great Opportunities* (Nowak, 1910). The competition entries from 1910 were presented in a monograph published by the State Archives in Kraków (Klimas, Lesiak-Przybył and Sokół, 2010). Their comparative analysis was made by Emilia Kiecko (Kiecko, 2019, p. 193). She noted the pioneering nature of this competition in Poland, *the international context and temporal coincidence* with other important urban-planning competitions, and also discussed the solutions for the square at the start of Wolska Street as presented in the published works (Kiecko, 2019, p. 193).

Kraków urban plans from the Nazi era were studied by Jacek Purchla (Purchla, 2005; 2020) and exhibited in the International Cultural Centre in Kraków in 2022 (*Niechciana stoleczność*, 2022, p. 76). A plan of Kraków in the same era was presented by Elżbieta Przesmycka in her monograph to commemorate the centennial anniversary of the Society of Polish Town Planners. (Przesmycka, 2022, p. 56). The 'Biblioteka Krakowska' series published by the Society of Kraków History and Monuments Enthusiasts published *Nowe studia nad rozwojem miasta*, containing studies by Elżbieta Firlet (2007) concerning spatial changes of Kraków between 1939 and 2006.

Architectural landmarks in the area under analysis were subject to studies relating to Kraków Modernism and included in monographs on their designers (*Reakcja na modernizm*, 2013; Jastrzębska, 2017; Wiśniewski 2015a; Wowczak, 2021). In 2020, Maciej Kapołka defended his doctoral dissertation at the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology entitled *Konkursy*

architektoniczne w Krakowie w okresie dwudziestolecia międzywojennego, omówienie i analiza porównawcza opracowań konkursowych (the thesis was not published in print). Its author discussed circumstances of the competition's organisation, conducted a comparative analysis of competition entries that either had or had not been published, and presented the final outcomes of the construction of landmarks, including those concerning the competition for a design of the new building of the National Museum and its site in 1933. The competition entries from 1950 presented in this article had not been studied previously.

2. CHANGES IN THE BŁONIE LANDSCAPE BY THE END OF 19TH CENTURY

The western outskirts of Kraków, known from a drawing published by Braun and Hogenbert in 1617 (van der Rye, Hoefnagel, 1617), had not changed significantly for centuries. By the late 18th century, the unique features of this landscape stemmed from the meandering River Rudawa, water mills, meadows, the Church of Salvator Mundi that dates back to the 10th century, the defence structures of the Norbertines' cloister dating back to 12th century and St Bronisława's Hill (Marcinek, Myczkowski, 2013). According to cartographic documents, in the late 18th century there was a road connecting the city walls with the bridge over the Rudawa which later became Wolska Street, as depicted on Kołłątaj's Plan of 1785 and the Prussian Plan of 1794 (Noga, 2007, p. 41). Based on it, land was divided to create the so-called Przedmieście Smoleńskie. A significant landscape change took place in 1823 when the Kościuszkowski Mound was erected at St Bronisława's Hill. In the mid-19th century, forts connected with earthworks were erected around the city. The applicable development restrictions in the fields of fire of the fortress stopped the suburbs' development, resulting in denser development in the city centre. During the period of Galician Autonomy, a 'Sokół' Gymnastic Society building was erected at Wolska Street, right behind the bridge over the River Rudawa, based on a 1889 design by Karol Knaus, which was later expanded based on a 1894 design by Teodor Talowski (Dyba, 2007, p. 85). In the 1890s, the northern part of Błonia was turned into a green, city park area and 3 Maja Avenue was delineated. Simultaneously, the River Rudawa was regulated and Retoryka Street was built. In 1906, the city gained ownership of land where some fortifications of the fortress ring had been erected. In the years 1907–1912, the Rudawa's

bed was connected with the River Vistula by a canal at the Premonstratensian monastery which drained Błonia at the same time (Demel, 1967, p. 302).

3. MOUTH OF WOLSKA STREET — A SUBJECT OF URBAN-PLANNING ANALYSES UP TO 1950

In 1909, Półwsie Zwierzynieckie was incorporated into Kraków, together with other surrounding municipalities. In 1910, an architectural competition for the Greater Kraków Plan was held. The published entries were discussed and served as a basis for location decisions made by the City Regulation Bureau. The competition's results were used in the delineation of, among others, Trzech Wieszców Avenues, with sites along its western side dedicated to representative buildings. After 1918, at the request of the Committee for the Construction of the National Museum in Kraków, Adolf Szyszko-Bohusz developed the building designs (Wiśniewski, 2013, p. 25). Eventually, the land development and architecture of the National Museum emerged from the competition of 1933 won by Bolesław Szmidt, Janusz Juraszyński and Juliusz Dumnicki. The competition was published in *Architektura i Budownictwo* ('Konkurs...', 1934). The building's designers corrected several urban-planning aspects, i.e., they moved Wolska Street's carriageway southwards, making an alley to the north of it which led westward of the Trzech Wieszców Avenues. They also planned 3 Maja Avenue to ensure that it is continued over the Trzech Wieszców Avenue. They extended Syrokomli Street northwards, taking it along the western wall of the Museum. The square in front of the building was continued as a square at the 'Sokół' Society building. Most of the competition design's scope was executed, the building dominated over the surrounding space, setting high architectural standards for subsequent buildings. The detailed design was made in 1934–1939 by Bolesław Szmidt, Czesław Boratyński and Edward Kreisler (Włodarczyk, 2010, p. 38). The urban-planning guideline that required integrating the formal space westward of the Trzech Wieszców Avenues with the square at its other side was respected in the Kraków plan made in the years 1934–1939 by Kazimierz Dziewoński and associates. This city structure node was developed by Władysław Śmigielski on a larger scale. Kazimierz Dziewoński ascribed an important role to that area: *The new Jagiellonian Library building is just a start of this academic city which is going to emerge along the Trzech Wieszców Avenues. Its main centre is to be the formal square at the crossroads of the Avenue*

with *Marszałka Piłsudskiego Street*. This square is to be the cultural centre of the new Kraków. It is here that the National Museum is being erected thanks to the citizens' effort. It is the start of two beautiful, formal avenues, i.e., *M. Focha* and *3 Maja*, connecting the city with the *Kościuszko* and *Piłsudski Mounds*... (Dziewoński, 1939, p. 127). Nazi planners also gave an exceptional role to the western areas of Kraków, as evidenced in the plan called *Deutsches Viertel Krakau*, where the values of this place, that linked the city centre with open areas, were appreciated (*Niechciana stołeczność. 1939–1945*, p. 76). In the 1950s, planning works were conducted at *Miasto-projekt Kraków's Kraków Plan Studio* and were led by Anna Ptaszycza. It was then that the final decision was made to preserve the green areas of *Błonia*: *The wedge most precious for the city is the western complex, which includes Błonia, Jordana Park, the sportsgrounds and connected with St Bronisława's Hill, and the Wolski Forest with the wide space of the Rudawa valley and hills of Pasternik* (Ptaszycza, 1957, p. 379). The plan developed by A. Ptaszycza's team followed the assumptions of the pre-war plan by Dziewoński on the one hand, but on the other it considered the changed political conditions. The urban-planning guidelines for the Socialist institutions' buildings opposite the National Museum were set in a competition announced in 1950.

4. COMPETITION OF 1950

The National Archive in Kraków stores entries submitted by four teams. Those are cardboard charts sized 100 × 50 cm, drawn in pencil and coal, with one of them holding a panoramic set of black-and-white pictures with proposed buildings inserted. No information on the rules of the competition, its jury or the circumstances in which it was announced can be found in the Archive. The authors of two entries could be identified, namely Włodzimierz Gruszczyński and Jan Krug, and Stanisław Ciechanowski, respectively. The competition was connected with the intended location of the building of Regional Trade Union Council (*Okręgowa Rada Związków Zawodowych, ORZZ*). One of the drawings is dated to March 1950. At that time, the Social Realist doctrine had ruled Polish architecture and urban planning for more than six months.

Entry no. 1 by Włodzimierz Gruszczyński

Professor Włodzimierz Gruszczyński used strong charcoal strokes to draw a synthesis of important spatial relationships. First of all, he referenced the proposed square to the historical centre, i.e., the

Main Market Square. To depict the scale of this design challenge, he marked well-known landmarks, including the Main Market Square's frontages, the Cloth Hall and St Mary's Church. The board features an analysis of the street and square layout. Gruszczyński began the reshaping of the urban plans, including the square in front of the ORZZ building, right at the 'Sokół' building. Approaching *Błonia*, he spaced the buildings out. There is a clear rule that guided the progress from the tight interior of *Piłsudskiego Street* (called *Manifestu Lipcowego* at the time), through a long square with several increasingly wider zones, to the open landscape. This follows the solution from Dziewoński's plan up to the square in the block eastward of the Avenues.

Entry no. 2 (unknown author)

Another preserved entry consists of two boards. The first is an axonometric projection in charcoal, sepia and chalk. The second is a charcoal perspective of the square and the ORZZ building complex overlooking the *Kościuszko Mound*. The author used heavy strokes to underscore only the important features of their conceptual design. The axonometric drawing shows a long interior of *Piłsudskiego Street*, flaring in a wedge-like fashion from *Retoryka Street*, only to become a square at the National Museum and the proposed Trade Unions' building over *Kraśińskiego Avenue*. In its stress points and front façade size, the designed building corresponds to the National Museum. The square centre, acting as an axis of symmetry, is emphasized by the proposed edifice. The line connecting the western sides of the ORZZ building and the National Museum was perceived by the author as the new *Błonia's* boundary. This was an apt combination of Modernistic freedom with Social Realist order. The composition of static, monumental buildings is also highly dynamic in terms of its spatial relations. Its advantage is the fragmentation of components, referring to the scale and nature of existing buildings, incorporating *Błonia* and considering the gardens to be equal urban-planning composition parts. The laconic perspective sketch explains the composition assumption, emphasizing its landscape value. This paper's author, though searching archives, SARP collections and consulting the oldest architects in Kraków, has not managed to find out whose name is hidden behind the characteristic signature.

Entry no. 3 (unknown authors)

In this work, the *Błonia* area is extended, similar to the previous entry, to the western wall of the National Museum. The Museum was connected with the expanded Dormitory by means of a back-set

circulation paths. At the opposite side of the square, a building corresponding in size to the Museum was proposed. This is a frontal part of the complex of four buildings. The other three buildings are set back from Focha Street and connected by circulation paths. In the resulting area squares were proposed. The square at the other side of Trzech Wieszców Avenues is continued in the newly-created frontage at the Silesian Seminary building. The same authors decided to demolish the 'Sokół' building and faced the challenge of delineating a tram from the square at the Museum, moving the tracks northwards. In this entry, attention should be paid to the proposed traffic route with a vegetated strip between Dolnych Młynów and Basztowa streets, crossing the drill yard at the back of the barracks at Rajska Street and the former gardens of the Carmelites' monastery. The design covered Błonia, Krakowski Park and western Planty Park.

The entry by Jan Krug and Stanisław Ciechanowski

The authors of this work restricted their analytical and planning measures to the area given, without exceeding the boundaries of adjacent complexes. Their planning decisions set out, as in the case of their competitors, from the historical city centre. Their urban-planning corrections also start at the square eastward of 'Sokół'. They added a street northward of 'Sokół', leaving the building and delineating new building westward. The street was continued in front of the National Museum as a driveway with a car park and a connector to 3 Maja Avenue. This is analogous to the winning entry from the 1933 competition. They did not close the frontage from the north, making it possible to look at the back of the Silesian Seminary. They transformed the layout to the north, moving a tram line, designing a frontage section leading to Jordana Park. In this entry, the vegetated areas of Błonia also met the western edge of the National Museum. The authors suggested abandoning the construction of the western part of the National Museum to create a spacious yard between the museum and the proposed extension of the Dormitory. They enclosed the yard with a colonnade with clearances overlooking the Jagiellonian Library. Thus they produced a foreground and introduced the Museum into the square space. One distinct feature of this entry is the rectangular square with its width corresponding to the Museum's front and its length matching the urban-planning unit of 19th-century Kraków. They shaped the buildings, solving distant and near visual relations, axis terminations, and clear facade lines, paying attention to interrelations. Going westward

from the square, the buildings get sparser, with open areas at their back and with a small complex of buildings in the park. The architectural proposals were presented using facade sequences. We can see sculptures mixed with square blocks with modest architectural form there. The design breaks away from the rule of axial public space composition visible in other works. One advantage of this work is that the proposed vegetated areas intertwined with building complexes, the existing buildings were respected, and care was taken to ensure their appropriate exhibition and setting locations for new buildings in the attractive park sites. In the work by Krug and Ciechanowski, the vegetated areas of Błonia and Jordana Park are continued in squares and parks, going deep into the dense development along the eastern side of the Trzech Wieszców Avenues. The work indicates a bold design approach. The Modernist space design and autonomous, sculptural, avant-garde forms of buildings opposed the Social Realist doctrine followed in Poland at the time.

Development design by Stanisław Ciechanowski and Jan Krug

Kraków's Archives also store a drawing called 'Urban-planning solutions of the surroundings of the designed O.R.Z.Z. building at Krasińskiego and Focha Street in Kraków', 1:1000, design by inż. arch. Ciechanowski Stanisław, in cooperation with inż. arch. Krug Jan. This is an absolutely Social Realist composition resulting from the political conditions of the times. The board depicts a traffic solution subordinate to the composition axis made by Piłsudskiego Street and Focha Street. In front of Błonia, there is a layout of geometrical park squares. The authors formed the adjacent buildings in frontages. They demolished the 'Sokół' building at the eastern side of the Trzech Wieszców Avenues, replacing it with a frontage. The clear, simple composition meets political expectations to eliminate important mementos of the Sanation period. This was a Social Realist urban-planning interlude in the scale used in Nowa Huta district, introduced on the verge of 19th-century city. This is the last work known to the author which solves the problem of the start of Piłsudskiego (Manifestu Lipcowego) Street in the broad urban-planning perspective, considering the landscape context. The competition of 1950 allowed to make the final decision to set Błonia's boundary along the western facade of the National Museum. As a result, Jan Krug designed the ORZZ building complex which was partially built (Wowczak, 2022, pp. 209–212). Witold Cęckiewicz used its foundations to design the Cracovia Hotel.

The Cracovia Hotel

The building of the Cracovia Hotel with the Kijów Cinema was erected when Polish culture was working off its stresses caused by Socialist Realism. In the period of the People's Republic of Poland, the avant-garde work by Cęckiewicz was synonymous with modernity. The interiors, co-designed by artists, with wall mosaics and the cinema ceiling lights, epitomized top-quality Polish design. The architectural model of the Cracovia Hotel and its site development shows that Witold Cęckiewicz also designed the square by referencing the guidelines of Dziewoński's plan (Wiśniewski, 2015b, p. 49). The hotel by Witold Cęckiewicz is 50 m longer than the ORZZ building, thus resulting in a long, cuboid form with a neutral, mosaic-like articulation, directing the viewer's eyes to the far-away mound. The author balanced the foreground composition by erecting a cuboid building westward of the National Museum, along its building line. At the other side of the Trzech Wieszców Avenues, he continued the square by means of the one behind the 'Sokół' building. The National Museum became separated from the square with a tramline. This consistent urban design was not executed. With its horizontal mass and facade mosaics, the Cracovia dominated the adjacent space, making it even more difficult to design the square in terms of urban planning. Kraków's stakeholders and authorities decided to face the challenge of the Błonia starting point again as a result of growing traffic problems this time. In the 1960s, 19th-century buildings were an obstacle to the development of the road network. In 1968, the Association of Polish Architects (Stowarzyszenie Architektów Polskich, SARP) held a competition to develop a conceptual spatial plan of a traffic hub and a square at the junction of the Trzech Wieszców Avenues with Manifestu Lipcowego Street in Kraków (SARP, 1969). The situation here was much different than in 1950. The square could no longer be described as being in front of the Museum, but as being between the Museum and the Hotel. The city intended to run a tramline in the middle of the Avenues. The competing teams' task was to consider this intention as the target solution. Six entries were submitted (SARP, 1969, p. 8).

5. ENDING

The design of the start of Piłsudskiego Street was much discussed and analysed in terms of urban planning after 1968 as well, becoming the subject of competitions. In 1983, the Kraków branch of the Association of Traffic Engineers and Technicians, together with the Cracow University of Technology,

held an academic and engineering conference dedicated to the limited traffic capacity of the Trzech Wieszców Avenues. The speakers were theoreticians of traffic network development, practicing designers, authors of the masterplan of Kraków, conservation officers and environmentalists (Kornecki, 1983). An article by Aleksander Böhm and Krystyna Pawłowska published in 1990 (Böhm, Pawłowska, 1990) was an important voice in the defence of historical and landscape value of the Trzech Wieszców Avenues. The surroundings of Błonia became the subject of a competition during the 8th International Biennale of Architecture on 6–8 October 2000 in Kraków, 'Open spaces in the 21st century city under the motto BEAUTY–ETHICS–ECOLOGY' (Beiersdorf, 1999). The Grand Prix was awarded to the entry by a team consisting of Piotr Frączek, Zygmunt Wiązewski, Krzysztof Wużyk, Paweł Zieliński, Piotr Jędrzychowski, Klaudia Sobocińska, Filip Suchoń, Krzysztof Wiązewski, Paweł Wilk and Katarzyna Kramarz (SARP, Kraków branch; History of International Biennale of Architecture). In 2007, an architectural competition was held for a new stadium for the Cracovia football club, which resulted in a structure that blends with the city's skyline (Estudio Lamela). Ownership changes changed the status of the Cracovia Hotel. In 2011, it no longer provided hotel services, and its new owner strove to expand it and turn into an office building (Nowa Cracovia — designed by DDJM). Eventually, the hotel complex was entered in the register of historical monuments and the building's owner was not allowed to demolish it. The square in front of the National Museum was the subject of an architectural competition in 2011 once more, which was held in connection with the intended construction of an underground car park there. The competition terms and conditions included a conceptual design of a new museum wing from the west designed by R. Loegler in 2004 (Włodarczyk, 2010 p. 47). The winning work by Michał Banasik became a guideline for designers of the car park completed in 2017. In 2016, the National Museum became the owner of the Cracovia Hotel and expressed its intention to adapt it to its needs. In 2019, the Kraków branch of the SARP and the National Museum held an architectural competition for the Wyspiański Museum. Its participants were requested to provide a site development plan for both sides of Focha Street. The winners were Edzard Schultz, Anna Stryszewska-Słońska and associates. The organizers did not publish a competition entry catalogue. All these works are important for the latest history of the architecture of Kraków. I hope they will be the subjects of future research in a broader time and area context.

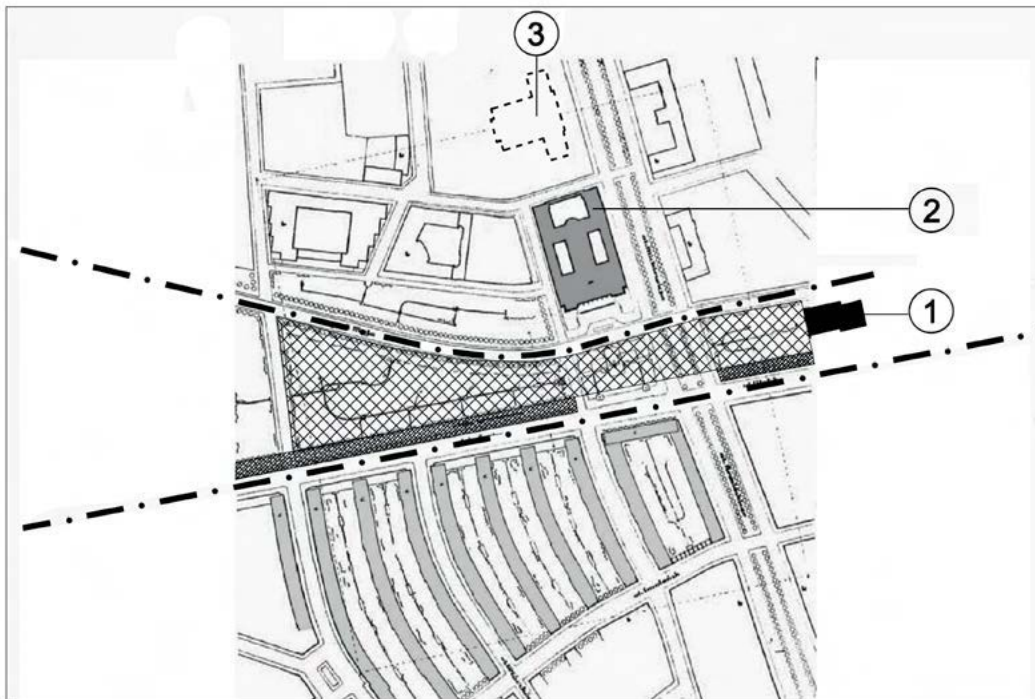
6. SUMMARY

Over the course of a century, the space at the end of Piłsudskiego (Wolska, Manifestu Lipcowego) Street in Kraków was a subject of many analyses and competition designs. As far as can be assessed some time later, the opportunities to turn the start of Piłsudskiego Street into the nodal point in the urban plan of the city, the spot integrating space at both sides of the Trzech Wieszców Avenues, were not fully used. Thanks to the decisions made by A. Ptaszycka in her plan, Błonia Park was protected from development, but no architectural frames for it or the gates to the city were created. Such an opportunity was provided by the pre-war Dziewoński plan where the precise boundaries of the public space at the start of Piłsudskiego Street were indicated. It seemed that the erection of the National Museum would act an obligation to implement this assumption. The competition of 1950 faced this challenge, analysing this urban planning problem from the Old Town to the Kościuszko Mound. The winning design by Krug and Ciechanowski was partially executed by delineating the southern frontage of the square which is the most lasting heritage of those days. Years later, it turned out binding due to its architectural values and difficult in terms of urban-planning solutions. The Cracovia Hotel building, towering over the National Museum, dominated the space. The authors of the competition for the surface of the Museum square in 2011 perceived the difficulty of integrating the Cracovia Hotel with the Museum into a coherent whole. Witold Cęckiewicz, the author of the Cracovia Hotel, presented an urban planning guideline in his development plan in 1959, continuing an earlier urban-planning line of reasoning. This design was not fully implemented, leaving the problem of the start

of Piłsudskiego Street to subsequent generations of architects. The experience gathered in the last fifty years proves that the analysis that also covered the area at the eastern side of the Trzech Wieszców Avenues is a key to the correct spatial design of the square in front of the National Museum. This review of competition entries from 1950 proves that the decision to include the areas with the 'Sokół' building into the spatial composition was justified. Reducing the urban-planning analysis area to the building site does not offer satisfactory urban-planning solutions and prevents the still-possible implementation of the design assumptions made by Bolesław Szmidt and associates, the plans by Kazimierz Dziewoński, Władysław Śmigielski and Anna Ptaszycka, the urban-planning guidelines by Jan Krug and Stanisław Ciechanowski, as well as spatial solutions proposed by Witold Cęckiewicz. Kraków's architectural design and research community was devastated by the news of Witold Cęckiewicz's death on 18 February 2023. Some time later the National Museum, in Kraków in cooperation with the Association of Polish Architects Kraków branch, announced a competition for a conceptual architectural design of the adaptive reuse the former Cracovia Hotel as a Museum of Design and Architecture. The Professor's death marked a definitive end to a certain era in the architecture of Kraków. Life opens new chapters in the story of the square at the start of the Wolska Street and probably we will soon be able to interpret them in a critical manner.

Acknowledgements

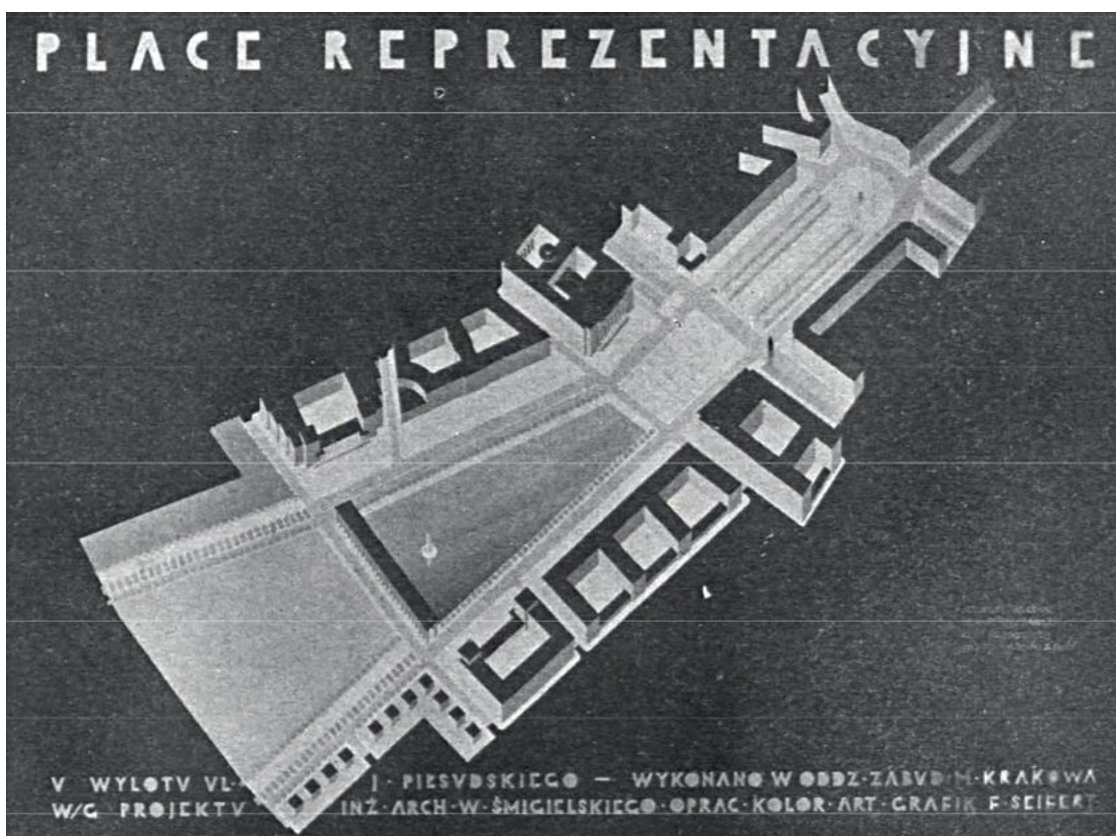
The author would like to thank dr inż. arch. Michał Wiśniewski for making the photo of the site development model of the Cracovia Hotel available for this paper, and mgr inż. arch. Paweł Zieliński for providing access to one of the competition entries.



III. 1. Design of the National Museum of Kraków (1. The 'Sokół' Society building, 2. The National Museum, 3. The Jagiellonian Library).

II. 1. Projekt Muzeum Narodowego w Krakowie (1. Budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, 2. Muzeum Narodowe, 3. Biblioteka Jagiellońska).

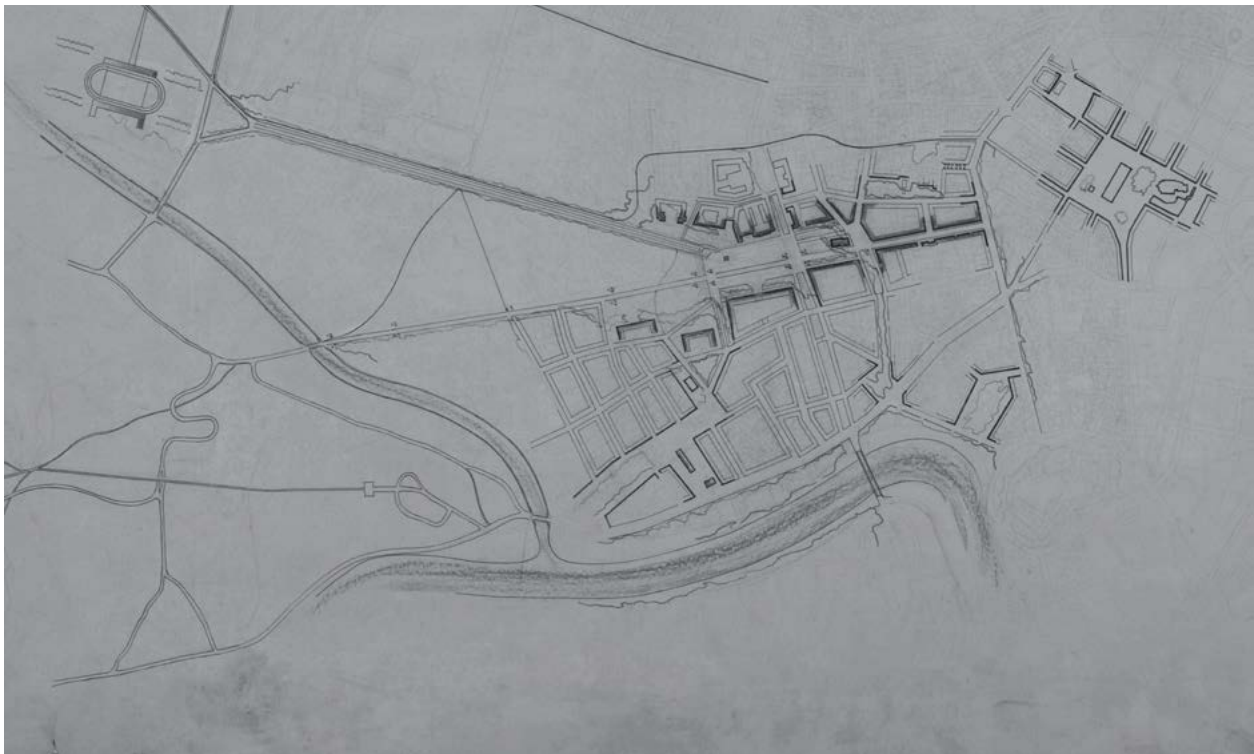
Source/Źródło: *Architektura i Budownictwo* (1934), 10(1), p. 26.



III. 2. The 1934–1939 Plan of Kraków, the garden square in front of the National Museum.

II. 2. Plan Krakowa z lat 1934–1939, skwer przed Muzeum Narodowym.

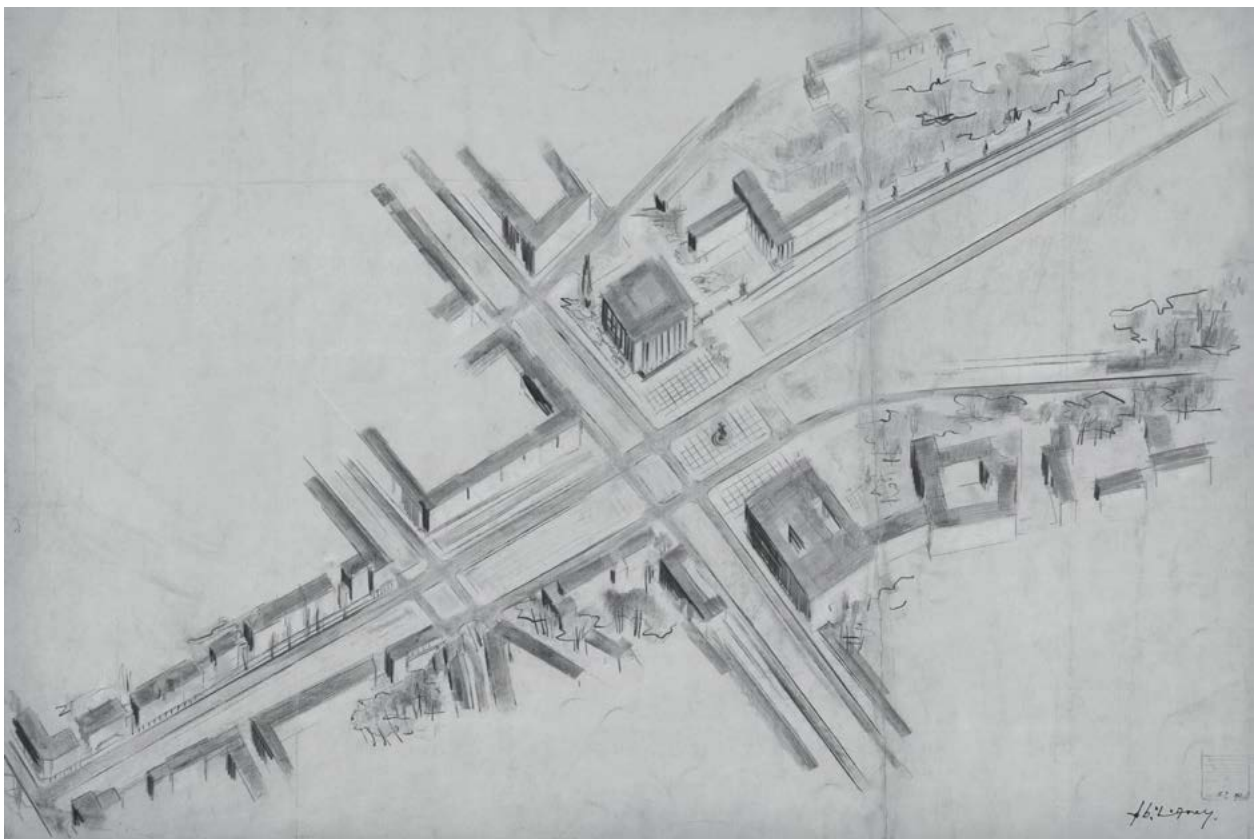
Source/Źródło: *Ziemia* (1936), 29(4), p. 126.



III. 3. The 1950 competition, entry by Włodzimierz Gruszczyński.

II. 3. Konkurs z 1950 roku, praca Włodzimierza Gruszczyńskiego.

Source/Źródło: ANK,29/1410/0/2.3.3 ABM TAU Konkursy 3, p. 21.



III. 4. The 1950 competition, entry no. 2, author unknown.

II. 4. Konkurs z 1950 roku, praca nr 2, autor nieznan.

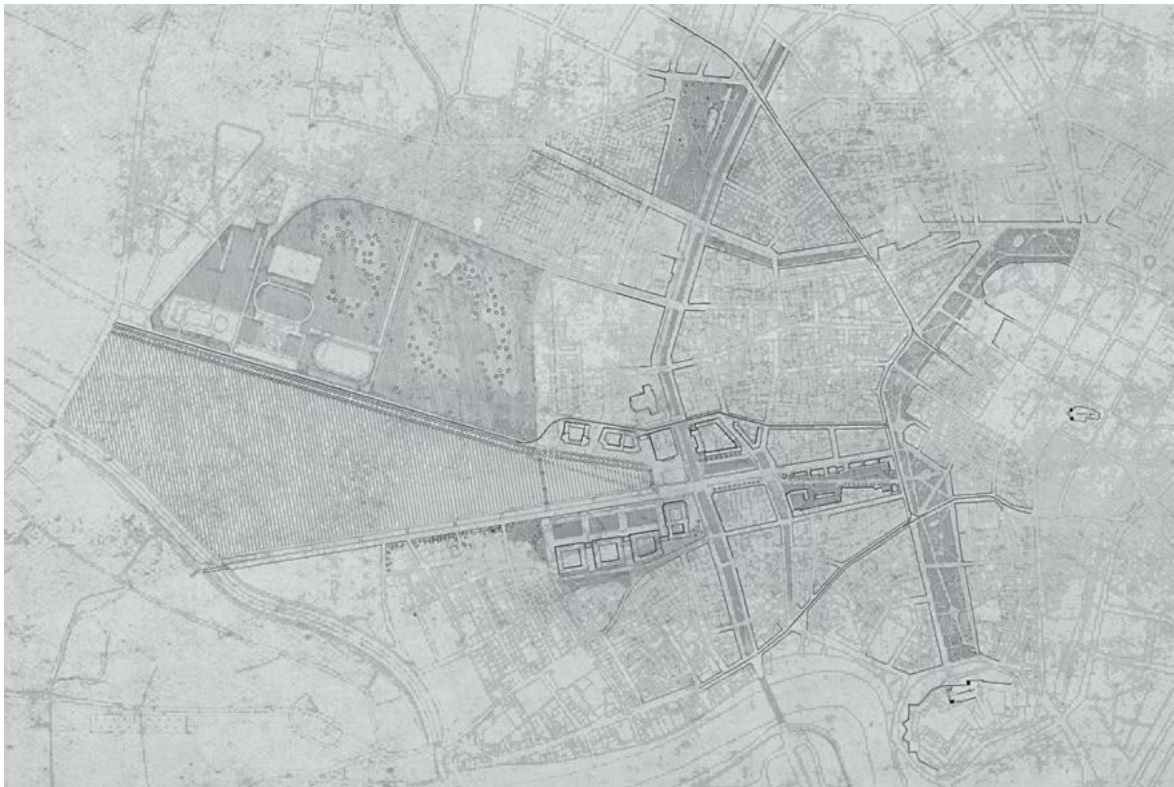
Source/Źródło: ANK,29/1410/0/2.3.3 ABM TAU Konkursy 3, p. 24.



III. 5. The 1950 competition, entry no. 2, author unknown.

II. 5. Konkurs z 1950 roku, praca nr 2, autor nieznan.

Source/Źródło: ANK,29/1410/0/2.3.3 ABM TAU Konkursy 3, p. 25.



III. 6. The 1950 competition, entry no. 3, author unknown.

II. 6. Konkurs z 1950 roku, praca nr 3, autor nieznan.

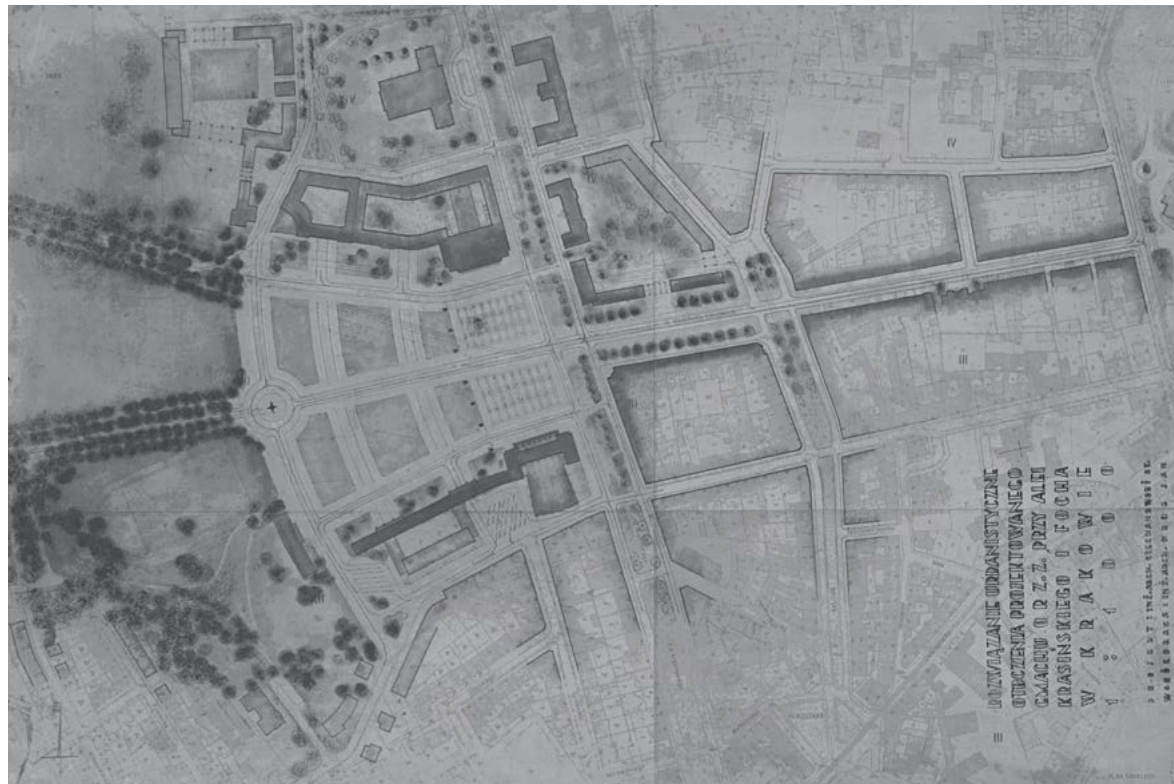
Source/Źródło: ANK,29/1410/0/2.3.3 ABM TAU Konkursy 3, p. 22.



III. 7. The 1950 competition, entry by Jan Krug and Stanisław Ciechanowski.

II. 7. Konkurs z 1950 roku, praca Jana Kruga i Stanisława Ciechanowskiego.

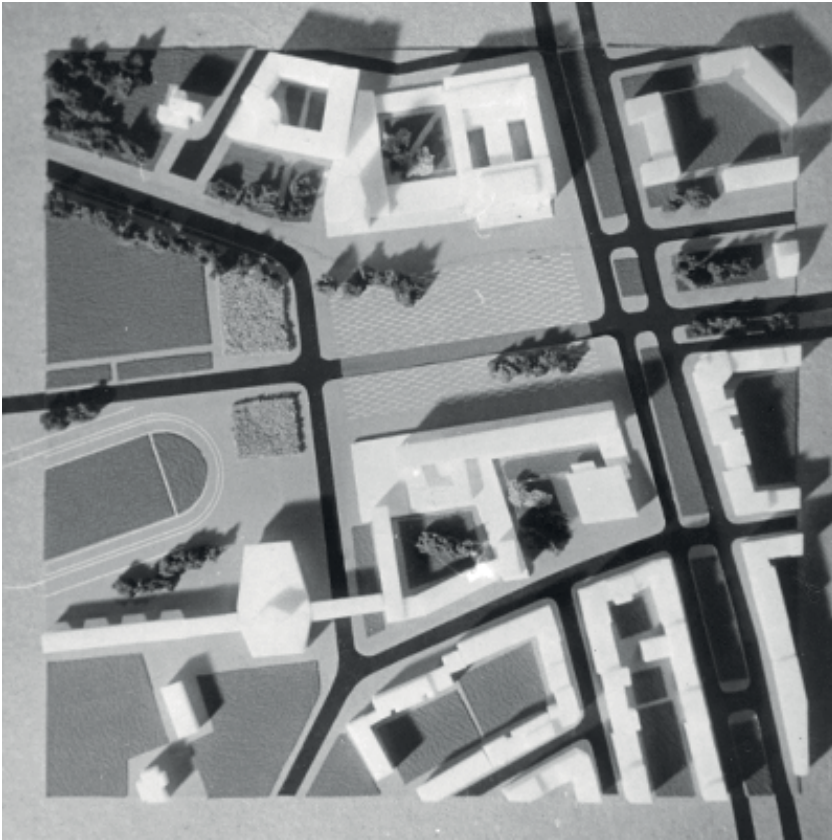
Source/Źródło: ANK,29/1410/0/2.3.3 ABM TAU Konkursy 3, p. 23.



III. 8. The site development plan by Stanisław Ciechanowski in cooperation with Jan Krug, 1950.

II. 8. Stanisław Ciechanowski przy współpracy Jana Kruga, projekt zagospodarowania z 1950 roku.

Source/Źródło: ANK, 29/1405/2361.



III. 9. Witold Cęckiewicz, the Cracovia Hotel, 1959 model,

II. 9. Witold Cęckiewicz, model hotelu Cracovia z 1959 roku.

Source/Źródło: Witold Cęckiewicz's collection.



III. 10. The 8th Biennale of Architecture in Kraków, 2000, the entry awarded with Grand Prix.

II. 10. VIII Biennale Architektury w Krakowie, 2000 rok, praca nagrodzona Grand Prix.

Source/Źródło: Paweł Zieliński's collection.

1. WSTĘP

Krakowskie Błonia są uznaną wartością krajobrazową i urbanistyczną. Miejsce, w którym wielka łąka styka się z dziewiętnastowiecznym rdzeniem miasta, od ponad stu lat jest przedmiotem analiz, koncepcji, projektów urbanistycznych i architektonicznych, a także dyskusji, które w efekcie doprowadziły do powszechnej akceptacji ochrony krajobrazu doliny Rudawy. Znane są konkursy na Plan Wielkiego Krakowa z 1910 roku (Warchałowski, 1910) i jego pokłosie, konkurs na zamknięcie wylotu ulicy Wolskiej z 1913 roku (*Konkurs*, 1914). Obszar, gdzie Błonia zbliżają się do Alei Trzech Wieszców, był przedmiotem projektów najwybitniejszych architektów i ich partnerów projektowych: Adolfa Szyszko-Bohusza i Stefana Strojka (Zbroja, 2013, s. 108), Wacława Krzyżanowskiego i Stefana Piwowarczyka (Zbroja 2013, s. 96), Bolesława Szmidta z zespołem (Włodarczyk, 2010, s. 38), Jana Kruga (Wowczak, 2021, s. 122), Witolda Cęckiewicza (Wiśniewski, 2015b, s. 48). Projektowane przez nich obiekty: Dom Legionistów, Dom Akademicki, Muzeum Narodowe, niewybudowany gmach Związków Zawodowych, na którego fundamentach ostatecznie powstał hotel Cracovia, wzbogaciły krajobraz o wartościowe obiekty architektoniczne. Artykuł przedstawia konkursowe prace urbanistyczne z 1950 roku, które są przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie i ukazują wpływ rozstrzygnięć tego konkursu na dzisiejszy sposób zagospodarowania i zabudowy tego obszaru.

Zakres

Zakres czasowy analizy obejmuje lata 1910–2019, zakres terytorialny to wylot ulicy Piłsudskiego, której nazwa zmieniała się kolejno na przestrzeni lat: Wolska (Wohler Gasse) — do 1933 roku, Józefa Piłsudskiego — do 1939 roku, Universität Strasse — do 1945 roku, (ponownie) Józefa Piłsudskiego — do 1948 roku, Manifestu Lipcowego — do 1990 roku i po 1990 roku — Józefa Piłsudskiego. Analizą objęty jest obszar w sąsiedztwie Muzeum Narodowego w Krakowie.

Przegląd literatury

Urbanistyczne rozwiązanie wylotu ulicy Piłsudskiego było przedmiotem opracowań naukowych związanych z historią i teorią planowania przestrzennego. Już prace konkursowe z lat 1910 i 1913 były przedmiotem analiz i krytyki bezpośrednio po ich upublicznieniu (Warchałowski, 1910; Peroś, 1910; Drexler, 1911; Goliński, 1914; Rakowicz, 1918). Znaczenie konkursu z 1910 roku dla rozwoju planowania przestrzennego w Polsce było omawiane

przez badaczy historii planowania przestrzennego (Pawłowski, 1969, s. 78–79; Nowakowski, współpr. Bańkowska, 2013, s. 22). Konkurs na Plan Wielkiego Krakowa był omawiany podczas sesji naukowej z okazji setnej rocznicy powiększenia Krakowa (Krasnowolski, 2011; Wiśniewski, 2011). W 2010 roku Muzeum Historyczne Miasta Krakowa zorganizowało wystawę *Wielki Kraków, wielkie szanse 1910–2010* (Nowak, 1910). Prace konkursowe z 1910 roku były prezentowane w monografii wydanej przez Archiwum Państwowe w Krakowie, (Klimas, Lesiak-Przybył i Sokół, 2010). Analizie porównawczej poddała je Emilia Kiecko (Kiecko, 2019, s. 193). Badaczka zwróciła uwagę między innymi na pionierski na ziemiach polskich charakter konkursu, *międzynarodowy kontekst i koincydencję czasową* z innymi ważnymi konkursami planistycznymi i omówiła rozwiązania placu na zamknięciu ulicy Wolskiej, które były przedstawione w opublikowanych pracach (Kiecko, 2019, s. 193).

Krakowskie plany urbanistyczne z czasów okupacji były przedmiotem badań prowadzonych przez Jacka Purchlę (Purchla, 2005, 2020), zostały zaprezentowane w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie na wystawie w 2022 roku i opublikowane w katalogu (*Niechciana stołeczność*, 2022, s. 76). Plan Krakowa okresu okupacji był także przedstawiony przez Elżbietę Przesmycką w monografii z okazji stulecia TUP (Przesmycka, 2022, s. 56). W wydawanej przez Towarzystwo Miłośników Miasta Krakowa „Bibliotece Krakowskiej” ukazał się tom *Nowe studia nad rozwojem miasta*, a w nim wyniki badań Elżbiety Firllet (2007) nad zmianami przestrzennymi Krakowa od 1939 do 2006 roku.

Obiekty architektoniczne znajdujące się w obszarze objętym analizą były przedmiotem badań nad krakowskim modernizmem oraz przedstawiane w monografiach poświęconych ich projektantom (*Reakcja na modernizm*, 2013; Jastrzębska, 2017; Wiśniewski 2015a; Wowczak, 2021). W 2020 roku Maciej Kapołka obronił na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej rozprawę doktorską: *Konkursy architektoniczne w Krakowie w okresie dwudziestolecia międzywojennego, omówienie i analiza porównawcza opracowań konkursowych* (praca nie ukazała się drukiem). Autor dysertacji omówił okoliczności organizacji konkursów, publikowane i niepublikowane prace konkursowe, które poddał analizie porównawczej. Przetastawil także ostateczne efekty realizacji obiektów, wśród nich te, które dotyczyły konkursu na gmach Muzeum Narodowego z otoczeniem z 1933 roku.

Prezentowane w niniejszym artykule prace konkursowe z 1950 roku nie stanowiły dotąd przedmiotu badań.

2. ZMIANY W KRAJOBRAZIE KRAKOWSKICH BŁOŃ DO KOŃCA XIX WIEKU

Zachodnie przedpole Krakowa, znane z ryciny opublikowanej przez Brauna i Hogenberga w 1617 roku (van der Rye, Hoefnagel, 1617), przez stulecia nie ulegało istotnym przekształceniom. Do końca XVIII wieku meandrująca Rudawa, młyny wodne, łąki, kościół pw. Najświętszego Salwatora z X wieku, zespół obronny klasztoru Norbertanek z XII wieku i wzgórze św. Bronisławy decydowały o wyjątkowości tego krajobrazu (Marcinek, Myczkowski, 2013). Z dokumentów kartograficznych wynika, że w drugiej połowie XVIII wieku od murów miejskich prowadziła droga do mostu nad Rudawą — późniejsza ulica Wolska, widoczna na Planie Kołłątajowskim z 1785 roku i Planie Pruskim z 1794 roku (Noga, 2007, s. 41). W oparciu o nią dokonano parcelacji gruntów tworząc Przedmieście Smoleńskie. Znacząca zmiana w krajobrazie dokonała się w 1823 roku, kiedy usypiano kopiec Kościuszki na wzgórzu św. Bronisławy. W połowie XIX wieku miasto zostało ujęte w pierścien fortów połączonych wałami ziemnymi. Obowiązujące ograniczenia zabudowy na przedpolu twierdzy powstrzymywały rozwój przedmieść, powodując dogęszczenie zabudowy w centrum miasta. W czasach autonomii galicyjskiej, przy ulicy Wolskiej, tuż za mostem na Rudawie, wybudowano siedzibę Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” według projektu Karola Knausa z 1889 roku, później rozbudowano według projektu Teodora Talowskiego z 1894 roku (Dyba, 2007, s. 85). W latach 90. XIX wieku w północnej części Błoni urządzono tereny zielone parku miejskiego, wytyczono aleję 3 Maja. W tym czasie uregulowano Rudawę i poprowadzono ulicę Retoryka. W 1906 roku miasto uzyskało prawo do terenów po umocnieniach części pierścienia twierdzy. W latach 1907–1912 koryto Rudawy skierowano do Wisły, przekopując kanał koło klasztoru Norbertanek, osuszono tym samym Błonia (Demel, 1967, s. 302).

3. WYLOT ULICY WOLSKIEJ — PRZEDMIOT ANALIZ URBANISTYCZNYCH DO 1950 ROKU

W 1909 roku przyłączono Półwsie Zwierzyniec razem z innymi podkrakowskimi gminami do Krakowa. W 1910 roku zorganizowano konkurs architektoniczny na Plan Wielkiego Krakowa. Opublikowane prace stanowiły przedmiot dyskusji i odniesienie dla decyzji lokalizacyjnych podejmowanych w ramach Biura Regulacji Miasta. W oparciu o wyniki konkursu wytyczono między

innymi Aleje Trzech Wieszców, na terenach po ich zachodniej stronie wyznaczono miejsca dla reprezentacyjnych budynków. Po 1918 roku, na zlecenie Komitetu Budowy Muzeum Narodowego w Krakowie, Adolf Szyszko-Bohusz opracował projekt gmachu muzeum (Wiśniewski, 2013, s. 25). Ostatecznie o sposobie zabudowy terenu i architekturze budynku Muzeum Narodowego rozstrzygnął konkurs z 1933 roku, w którym zwyciężył zespół: Bolesław Szmidt, Janusz Juraszyński i Juliusz Dumnicki. Projekt był publikowany w czasopiśmie *Architektura i Budownictwo* („Konkurs...”, 1934). Autorzy gmachu dokonali kilku korekt urbanistycznych: przesunęli jezdnię ulicy Wolskiej w kierunku południowym, wyznaczając po jej północnej stronie aleję, którą kontynuowali po zachodniej stronie Alei Trzech Wieszców, aleję 3 Maja tak poprowadzili łukiem, że znajdowała kontynuację po drugiej stronie Alei Trzech Wieszców, przedłużyli ulicę Syrokomli w kierunku północnym, prowadząc ją wzdłuż zachodniej ściany Muzeum. Plac przed gmachem uzyskał kontynuację w postaci skweru przy budynku „Sokoła”. Projekt konkursowy został w dużej mierze zrealizowany, gmach zdominował okoliczną przestrzeń i wyznaczył wysoki standard architektoniczny następnym budynkiem. Projekt realizacyjny został opracowany przez Bolesława Szmidta, Czesława Boratyńskiego i Edwarda Kreislera w latach 1934–1939 (Włodarczyk, 2010, s. 38). Wytyczna planistyczna, aby przestrzeń reprezentacyjną po zachodniej stronie Alei Trzech Wieszców zintegrować ze skwerem po drugiej stronie, była respektowana w planie Krakowa sporządzanym w latach 1934–1939 przez zespół Kazimierza Dziewońskiego. To węzłowe w kompozycji miasta miejsce zostało opracowane w większej skali przez Władysława Śmigielskiego. Kazimierz Dziewoński wyznaczał ważną rolę tej przestrzeni: *Nowy gmach Biblioteki Jagiellońskiej stanowi jedynie początek owego miasta uniwersyteckiego, jakie powstanie wzdłuż Alei Trzech Wieszców. Głównym jego ośrodkiem ma być plac reprezentacyjny przy skrzyżowaniu Alei z ulicą Marszałka Piłsudskiego. Plac ten będzie centrum kulturalnym nowego Krakowa. Tu powstaje wznoszony ofiarnym trudem obywateli budynek Muzeum Narodowego. Tu rozpoczynają się dwie piękne reprezentacyjne aleje M. Focha i 3 Maja łączące miasto z kopcami Kościuszki i Piłsudskiego...* (Dziewoński, 1939, s. 127). Zachodnim terenem Krakowa szczególną rolę przypisywali również planiści III Rzeszy. Znalazło to wyraz w planie Deutsches Viertel Krakau, w którym doceniono walory miejsca łączącego śródmieście z terenami otwartymi (*Niechciana stołeczność...*, s. 76). W latach 50. prace planistyczne były prowadzone w Pracowni Planu

Krakowa „Miastoprojekt Kraków” pod kierunkiem Anny Ptaszyckiej. To wtedy ostatecznie przesądzono o zachowaniu zielonego terenu Błóń: *Najcenniejszym dla miasta klinem jest zespół zachodni obejmujący Błonia, park Jordana, tereny sportowe i łączący się ze wzgórzem św. Bronisławy, z Lasem Wolskim, z szeroką przestrzenią doliny Rudawy, oraz ze wzgórzami Pasternika* (Ptaszycka, 1957, s. 379). Plan zespołu Anny Ptaszyckiej z jednej strony kontynuował założenia przedwojennego planu Kazimierza Dziewońskiego, z drugiej uwzględniał potrzeby związane ze zmienionymi uwarunkowaniami politycznymi. Wypracowaniu wytycznych urbanistycznych dla planowanych naprzeciw Muzeum Narodowego gmachów instytucji socjalistycznego państwa służył konkurs ogłoszony w 1950 roku.

4. KONKURS Z 1950 ROKU

W Archiwum Narodowym w Krakowie przechowywane są prace czterech zespołów. Są to kartonowe plansze o wymiarach 100 cm × 50 cm kreślone ołówkiem, rysowane węglem, na jednej z nich znajduje się panoramiczny zestaw fotografii czarno-białych z wkreślonymi bryłami budynków. W archiwum nie zachowały się informacje na temat regulaminu, składu sędziowskiego i okoliczności ogłoszenia tego konkursu. Zidentyfikowano autorów dwóch z ocalałych prac: Włodzimierza Gruszczyńskiego oraz Jana Kruga i Stanisława Ciechanowskiego. Konkurs został zorganizowany w związku z planowaną lokalizacją gmachu Okręgowej Rady Związków Zawodowych (ORZZ). Na jednym z rysunków widnieje data marzec 1950. W tym czasie w architekturze i urbanistyce od ponad pół roku obowiązywała w Polsce doktryna socrealistyczna.

Praca numer 1 — autor Włodzimierz Gruszczyński

Profesor Włodzimierz Gruszczyński mocnymi pociągnięciami węgla nakreślił syntezę istotnych relacji przestrzennych. Przede wszystkim odniósł projektowany plac do historycznego centrum — Rynku. Dla oddania skali wyzwania projektowego zaznaczył powszechnie znane elementy odniesienia: pierzeje Rynku, Sukiennice, kościół Mariacki. Plansza poddaje analizie układ wnętrza ulicznych i placów. Kształtowanie wnętrza urbanistycznego, do którego miał należeć plac przed gmachem ORZZ Gruszczyński rozpoczął już przy budynku „Sokoła”. Im bliżej Błóń, tym bardziej rozluźniał zabudowę. Czytelna jest zasada przechodzenia od ciasnego wnętrza ulicy Józefa Piłsudskiego (wówczas Manifestu Lipcowego), poprzez długi plac z kilkoma coraz szerszymi

strefami, aż do otwartego krajobrazu. Włącznie do placu kwartału po wschodniej stronie Alei to kontynuacja zamierzenia znanego z planu Dziewońskiego.

Praca numer 2 — autor nieznan

Kolejna zachowana praca składa się z dwóch arkuszy. Na pierwszym widoczny jest szkic aksonometryczny rysowany węglem, sepią i kredą. Na drugim przedstawione jest, rysowane węglem, ujęcie perspektywiczne placu i zespołu budynków ORZZ z widokiem na kopiec Kościuszki. Autor mocnymi pociągnięciami uwydatnił jedynie to, co istotne w jego koncepcji. Rysunek aksonometryczny przedstawia długie wnętrze ulicy Piłsudskiego rozszerzające się klinowo od ulicy Retoryka, by po drugiej stronie alei Krasińskiego poszerzyć się w plac przed Muzeum Narodowym i projektowanym gmachem Związków Zawodowych. Projektowany budynek odpowiada artykulacją i gabarytami elewacji frontowej gmachowi Muzeum Narodowego. Środek placu i zarazem oś symetrii podkreśla projektowany monument. Linia wyznaczona przez połączenie zachodnich krawędzi gmachów ORZZ i Muzeum Narodowego stała się w zamyśle autora nową granicą Błóń. To udane zespolenie modernistycznej swobody z socrealistycznym porządkiem. Kompozycja złożona ze statycznych, monumentalnych budynków jest zarazem bardzo dynamiczna w relacjach przestrzennych. Jej atutem jest rozdrobnienie elementów, nawiązanie do skali i charakteru zastanych budynków, wciągnięcie Błóń i traktowanie ogrodów jako równoprawnych elementów kompozycji urbanistycznej. Lakoniczny szkic perspektywiczny tłumaczy założenie kompozycyjne, uwydatnia jego walor krajobrazowy. Autorowi niniejszego artykułu, mimo poszukiwań w archiwach, zbiorach SARP i zasięgnięcia opinii najstarszych architektów środowiska krakowskiego, nie udało się — jak dotąd — odszyfrować, czyje nazwisko kryje charakterystyczny podpis.

Praca numer 3 — autorzy nieznan

W pracy tej obszar Błóń przedłużono, podobnie jak w pracy poprzedniej, do zachodniej ściany Muzeum Narodowego. Gmach Muzeum Narodowego połączono cofniętą w głąb działki przewiązką z rozbudową Domu Akademickiego. Po drugiej stronie placu zaproponowano budynek odpowiadający wymiarom budynku Muzeum Narodowego. Jest to element frontowy zespołu składającego się z czterech obiektów. Pozostałe trzy są cofnięte względem ulicy Focha i połączone przewiązkami. W uzyskanym w ten sposób przedpolu zaproponowano skwery. Plac po drugiej stronie Alei Trzech Wieszców ma kontynuację w nowoutworzonej pierzei przy budynku

Seminarium Śląskiego. Również ten zespół autorski zdecydował o wyburzeniu gmachu „Sokoła” i zmierzyl się również z wyzwaniem wyprowadzenia tramwaju z przestrzeni placu przed Muzeum przesuwając torowisko w kierunku północnym. W pracy zwraca uwagę projektowany ciąg komunikacyjny z zielenią, łączący ulicę Dolnych Młynów z Basztową, prowadzony przez plac musztry na tyłach koszar przy ulicy Rajskiej i dawne ogrody klasztoru karmelitańskiego. W zakresie opracowania znalazły się tereny Błoń, Parku Krakowskiego i zachodniej części Plant.

Praca Jana Kruga i Stanisława Ciechanowskiego

Autorzy tej pracy ograniczyli swoje działania analityczne i planistyczne do zadanego obszaru, nie przekraczali granic sąsiednich bloków zabudowy. Podejmowali decyzje planistyczne wychodząc, podobnie jak konkurenci, od historycznego centrum miasta. Korekty urbanistyczne zastanego układu również wprowadzili już przy skwerze po wschodniej stronie „Sokoła”. Dodali ulicę po północnej stronie „Sokoła” pozostawiając ten budynek i wyznaczając nową zabudowę po zachodniej jego stronie. Ulica ta znalazła kontynuację przed gmachem Muzeum Narodowego jako podjazd z parkingiem i zarazem łącznik z aleją 3 Maja. Jest to analogia do zwycięskiej pracy w konkursie z 1933 roku. Autorzy nie domykali pierzei od strony północnej, pozostawiając wgląd na tył budynku Seminarium Śląskiego. Mocno przekształcali układ po północnej stronie, przesuwając linię tramwajową, wyznaczając odcinek zabudowy pierzejowej wprowadzającej do parku Doktora Jordana. Również w tej pracy tereny zielone Błoń podchodzą pod zachodnią krawędź gmachu Muzeum Narodowego. Autorzy zaproponowali odstąpienie od realizacji zachodniej części budynku Muzeum Narodowego na rzecz wytworzenia obszernego dziedzińca pomiędzy gmachem muzealnym a proponowaną dobudową do Domu Akademickiego. Dziedziniec ten przymknęli kolumnadą, jej prześwity umożliwiały widok Biblioteki Jagiellońskiej. W ten sposób uzyskiwali przedpole i wprowadzali gmach muzealny w przestrzeń placu. To, co wyróżnia tę pracę, to prostokątny plac o szerokości frontonu Muzeum i długości odpowiadającej modułowi urbanistycznemu dziewiętnastowiecznego Krakowa. Autorzy kształtowali zabudowę rozwiązując dalekie i bliskie relacje widokowe, zamknięcia osi, prześwity, ciągi elewacji, z uwagą na wzajemne relacje. Zabudowa w miarę oddalania się od placu w kierunku zachodnim ulega rozluźnieniu, a na jej zapleczu ciągną się tereny otwarte z niewielkim zespołem budynków osadzonych w otoczeniu parkowym. Propozycje architektoniczne przedstawiono

w ciągach elewacji. Widzimy na nich formy rzeźbiarskie przemieszane z prostopadłościennymi bryłami o skromnym wyrazie architektonicznym. Projekt przełamuje zasadę osiowej kompozycji przestrzeni publicznych zauważalną w innych pracach. Argumentem przemawiającym za tą pracą jest przenikanie się terenów zielonych z zespołami budynków, szacunek dla zastanych obiektów, troska o właściwą ich ekspozycję i wyznaczenie nowym budynkom miejsc w atrakcyjnym otoczeniu parkowym. W pracy Kruga i Ciechanowskiego tereny zielone Błoń i parku Jordana znajdują kontynuację w skwerach i parkach wnikając głęboko w zwartą zabudowę po wschodniej stronie Alei Trzech Wieszców. Praca zwraca uwagę na odważną postawę twórczą projektantów. Modernistyczny sposób kształtowania przestrzeni i autonomiczne, rzeźbiarskie, awangardowe formy obiektów pozostają w sprzeczności z obowiązującą wtedy w Polsce doktryną socrealistyczną.

Projekt zagospodarowania Stanisława Ciechanowskiego przy współpracy Jana Kruga

W krakowskim Archiwum zachował się także rysunek: „Rozwiązanie urbanistyczne otoczenia projektowanego gmachu ORZZ przy alei Krasińskiego i Focha w Krakowie”, 1:1000, projekt — inż. arch. Ciechanowski Stanisław, współpraca — inż. arch. Krug Jan. Mamy tu do czynienia z kompozycją na wskroś socrealistyczną, konsekwencją uwarunkowań politycznych tamtego okresu. Na planszy widzimy rozwiązanie komunikacyjne podporządkowane osi kompozycyjnej wyznaczonej przez ulicę Piłsudskiego i aleję Focha. Błonia poprzedzone są założeniem składającym się z geometrycznych kwater parkowych. Przyległą zabudowę autorzy formowali w pierzeje. Po wschodniej stronie Alei Trzech Wieszców wyburzyli budynek „Sokoła” zastępując go również pierzeją budynków. Czytelna, prosta kompozycja, wychodząca naprzeciw politycznym oczekiwaniom rugowania z przestrzeni ważnych pamiątek z okresu sanacji. To socrealistyczny wtręt urbanistyczny o skali właściwej dla Nowej Huty wprowadzony na krawędź dziewiętnastowiecznego miasta. To ostatnia znana autorowi praca rozwiązująca problem wylotu ulicy Piłsudskiego (Manifestu Lipcowego) w szerokim ujęciu urbanistycznym z uwzględnieniem kontekstu krajobrazowego. Efektem konkursu z 1950 roku było ostateczne przesądzenie planistyczne o ustanowieniu granicy Błoń na linii zachodniej elewacji Muzeum Narodowego. W jego wyniku Jan Krug zaprojektował zespół budynków ORZZ, który częściowo zrealizowano (Wowczak, 2022, s. 209–212). Na jego fundamentach Witold Cęckiewicz zaprojektował hotel Cracovia.

Hotel Cracovia

Budynek hotelu Cracovia z kinem Kijów powstał w czasie odrealizowania polskiej kultury po czasach socrealizmu. W latach PRL awangardowe dzieło profesora Cęckiewicza było synonimem nowoczesności. Współprojektowane przez artystów plastyków wnętrza z mozaikami ściennymi i oświetleniem sufitu kinowego były przykładem najwyższej jakości polskiego designu. Na makiecie projektowej przedstawiającej hotel Cracovia wraz z zagospodarowaniem terenu widać, że również Witold Cęckiewicz rozwiązywał plac w nawiązaniu do wytycznej planu Dziewońskiego (Wiśniewski, 2015b, s. 49). Budynek hotelu Cęckiewicz wydłużył w stosunku do gmachu ORZZ o 50 metrów. W ten sposób uzyskał długą, prostopadłościenną formę o obojętnej, mozaikowej artykulacji, kierującą wzrok na daleki kopiec. Autor równoważył kompozycję bliskiego planu stawiając po zachodniej stronie Muzeum Narodowego, w jego linii zabudowy, budynek w formie sześcianu. Po drugiej stronie Alei Trzech Wieszców kontynuował plac projektując skwer za budynkiem „Sokoła”. Muzeum Narodowe odseparował od placu torami tramwajowymi. To konsekwentne założenie urbanistyczne nie doczekało się realizacji. Cracovia horyzontalną bryłą i mozaiką elewacji zdominowała przyległą przestrzeń, rozwiązanie urbanistyczne placu stawało się jeszcze trudniejsze. Środowisko i władze Krakowa postanowiły ponownie zmierzyć się z wyzwaniem początku Błoni, tym razem sprowokowane to było narastającymi problemami komunikacyjnymi. W latach 60. dziewiętnastowieczna zabudowa stanowiła barierę dla rozwoju układów drogowych. W 1968 roku Stowarzyszenie Architektów Polskich (SARP) zorganizowało konkurs na opracowanie koncepcji przestrzennej rejonu węzła komunikacyjnego i placu u zbiegu Alei Trzech Wieszców i Manifestu Lipcowego w Krakowie (SARP, 1969). W stosunku do 1950 roku sytuacja w tym miejscu uległa istotnej zmianie. Plac już nie mógł być definiowany jako plac przed Muzeum, ale jako plac pomiędzy muzeum i hotelem. Miasto nosiło się z zamiarem przeprowadzenia linii tramwajowej środkiem Alei. Uwzględnienie tego zamierzenia, jako rozwiązania docelowego, stanowiło zadanie dla konkurujących zespołów. Wpłynęło sześć prac (SARP, 1969, s. 8).

5. ZAKOŃCZENIE

Rozwiązanie wylotu ulicy Piłsudskiego także po 1968 roku stanowiło przedmiot dyskusji, konkursów i analiz urbanistycznych. W 1983 roku Oddział

Krakowski Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji wraz z Politechniką Krakowską zorganizowali konferencję naukowo-techniczną w związku z ograniczoną przepustowością ruchu w Alejach Trzech Wieszców. Zabrali wtedy głos teoretycy rozwoju układów komunikacyjnych, praktycy projektanci, autorzy planu ogólnego Krakowa, konserwatorzy zabytków i ekolodzy (Kornecki, 1983). Znaczącym głosem w obronie wartości historycznej i krajobrazowej Alei Trzech Wieszców był artykuł Aleksandra Böhma i Krystyny Pawłowskiej z 1990 roku (Böhm, Pawłowska, 1990). Otoczenie krakowskich Błoni było tematem konkursu w ramach VIII Międzynarodowego Biennale Architektury w Krakowie, 6–8 października 2000 roku, „Przestrzenie otwarte w mieście XXI wieku: piękno-etyka-ekologia” (Beiersdorf, 1999). Grand Prix otrzymała praca zespołu: Piotr Frączek, Zygmunt Wiązewski, Krzysztof Wużyk, Paweł Zieliński, Piotr Jędrychowski, Klaudia Sobocińska, Filip Suchoń, Krzysztof Wiązewski, Paweł Wilk, Katarzyna Kramarz (SARP Oddział Kraków, Historia Międzynarodowego Biennale Architektury). W 2007 roku zorganizowano konkurs architektoniczny na nowy stadion Cracovii. Powstał obiekt wpisujący się w sylwetkę miasta (Estudio Lamela). Wraz z przekształceniami własnościowymi zmianie uległ status hotelu Cracovia. Od 2011 roku w obiekcie zaprzestano działalności hotelarskiej, a nowy właściciel dążył do rozbudowy budynku z przeznaczeniem na biurowiec (Nowa Cracovia — projekt DDJM). Ostatecznie zespół hotelu został wpisany do rejestru zabytków i inwestor nie uzyskał zgody na rozbiórkę obiektu. Kolejny raz plac przed Muzeum Narodowym był przedmiotem konkursu architektonicznego w 2011 roku, zorganizowanego w związku z planowaną budową parkingu podziemnego przed Muzeum Narodowym. W warunkach konkursowych zamieszczono koncepcję nowego skrzydła Muzeum od zachodniej strony — projekt Romualda Loeglera z 2004 roku (Włodarczyk, 2010, s. 47). Zwycięska praca Michała Bernasika stanowiła wytyczną dla projektantów parkingu, który zrealizowano w 2017 roku. W 2016 roku właścicielem obiektu hotelu Cracovia zostało Muzeum Narodowe, które ma zamiar dostosować budynek do swoich potrzeb. W 2019 roku oddział krakowski SARP wraz z Muzeum Narodowym zorganizował konkurs architektoniczny na budynek muzeum Wyspiańskiego. Uczestnicy konkursu otrzymali zadanie opracować koncepcję zagospodarowania terenu po obydwóch stronach alei Focha. Zwyciężyli Edzard Schultz, Anna Stryszewska-Słońska z zespołem. Organizatorzy nie wydali katalogu prac konkursowych.

Wszystkie te prace są ważne dla najnowszej historii architektury Krakowa, dlatego też autor niniejszej pracy wyraża nadzieję, że stanowiąc będą przedmiot przyszłych opracowań naukowych w szerszym kontekście czasowym i obszarowym.

6. PODSUMOWANIE

W ciągu stu lat przestrzeń w przedłużeniu ulicy Piłsudskiego (Wolskiej, Manifestu Lipcowego) w Krakowie była przedmiotem wielu analiz i projektów konkursowych. Jak możemy ocenić z perspektywy czasu, nie wykorzystano w pełni szans, aby wylot ulicy Piłsudskiego stał się punktem węzłowym w kompozycji urbanistycznej miasta, miejscem integracji przestrzeni po obydwóch stronach Alei Trzech Wieszców. Dzięki przesądzeniom planu Anny Ptaszyckiej obroniono Błonia przed zabudową, ale nie wytworzono architektonicznych ram dla Błonia i bramy do miasta. Szansę taką stwarzał przedwojenny plan Dziewońskiego, w którym wkreślono precyzyjnie granice przestrzeni publicznej u wylotu ulicy Piłsudskiego. Wydawało się, że powstanie gmachu Muzeum Narodowego zobowiązuje do realizacji tego zamierzenia. Konkurs z 1950 roku mierzył się z wyzwaniem, rozpatrując problem w skali urbanistycznej od Starego Miasta po kopiec Kościuszki. Zwycięski projekt Kruga i Ciechanowskiego został częściowo zrealizowany, wyznaczając południową pierzeję placu — i stanowi to najtrwalsze dziedzictwo tamtego konkursu. Dziedzictwo, jak się okazało po latach, zobowiązujące — ze względu na wartości architektoniczne i bardzo trudne — ze względu na rozwiązania urbanistyczne. Budynek Cracovii, konkurując z gmachem Muzeum Narodowego, zdominował przestrzeń. Jak trudno Cracovię scalić w jedną kompozycję z gmachem Muzeum Narodowego przekonali się autorzy prac konkursowych na posadzkę placu przed Muzeum z 2011 roku. Witold Cęckiewicz, autor budynku Cracovii, w 1959 roku przedstawił w projekcie zagospodarowania wytyczną urbanistyczną, kontynuując wcześniejszą myśl urbanistyczną. Nie zrealizowano w pełni tego projektu, pozostawiając problem zamknięcia wylotu ulicy Piłsudskiego do rozwiązania następnym pokoleniom architektów. Doświadczenia ostatnich pięćdziesięciu lat dowodzą, że kluczem dla właściwego rozwiązania przestrzennego placu przed Muzeum Narodowym jest objęcie analizą również terenów po wschodniej stronie Alei Trzech Wieszców. Przegląd prac konkursowych z 1950 roku przekonuje o słuszności decyzji włączenia do kompozycji przestrzennej terenów z budynkiem „Sokoła”. Zmniejszanie

obszaru analizy urbanistycznej do terenu zabudowy nie daje satysfakcjonujących rozwiązań urbanistycznych i przekreśla wciąż możliwą realizację założeń autorskich zespołu Bolesława Szmidta, planów Kazimierza Dziewońskiego, Władysława Śmigielskiego i Anny Ptaszyckiej, wytycznych urbanistycznych Jan Kruga i Stanisława Ciechanowskiego oraz rozwiązań przestrzennych Witolda Cęckiewicza.

Prof. Witold Cęckiewicz zmarł 18 lutego 2023 roku. Wieść o jego śmierci zasmuciła krakowskich architektów i badaczy architektury. Jakiś czas później Muzeum Narodowe w Krakowie we współpracy ze Stowarzyszeniem Architektów Polskich Oddział Kraków ogłosiło konkurs na koncepcję architektoniczną przebudowy budynku dawnego hotelu Cracovia dla potrzeb Muzeum Designu i Architektury. Wraz z odejściem Profesora definitywnie kończy się pewna epoka w architekturze Krakowa. Życie powoli pisze nowe rozdziały w opowieści o placu u wylotu ulicy Wolskiej, zapewne niebawem będziemy mogli je krytycznie interpretować.

Podziękowania

Autor składa podziękowania dla dra inż. arch. Michała Wiśniewskiego za użyczenie do artykułu zdjęcia makiety zagospodarowania terenu hotelu Cracovia oraz mgra inż. arch. Pawła Zielińskiego za udostępnienie pracy konkursowej.

REFERENCES

- Beiersdorf, Z. (1999), 'Błonia — historia układu przestrzennego i wartości kulturowe' [in:] *VIII Międzynarodowe Biennale Architektury Kraków 2000 — Regulamin SARP*, Kraków: SARP, pp. 19–37.
- Böhm, A., Pawłowska, K. (1990), 'Aleje Trzech Wieszców w Krakowie', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XXIII, pp. 39–48.
- Demel, J. (1957), 'Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle rozrostu i wcielania przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945)' [in:] Dąbrowski, J. (ed.), *Kraków studia nad rozwojem miasta*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, pp. 287–351.
- Drexler, I. (1911), *Konkursowy plan regulacji Wielkiego Krakowa*, Lviv.
- Dyba, O. (2007), *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Kraków*, Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
- Dziewoński, K. (1939), 'Kraków jutra', *Ziemia*, 29(4), pp. 125–129.
- Firlet, E. (2007), 'Zmiany przestrzenno-urbanistyczne Krakowa w latach 1939–2006' [in:] Wyrozumski, J. (ed.), *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta. Biblioteka Krakowska nr 150*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, pp. 663–714.

- Goliński, S. (1914), 'Błonia i konkurs na wylot ulicy Wolskiej w Krakowie', *Miesięcznik Artystyczny* 4(5), 45–47.
- Howard, E. (1902), *Garden Cities of To-Morrow*, London: Swan Sonnenschein & Co.
- Jastrzębska, M. (2017), '„Szklany dom”'. Architektura i znaczenie ideowe II Domu Akademickiego im. Prezydenta Ignacego Mościckiego w Krakowie', *Miejsce. Studia nad sztuką i architekturą polską XX i XXI wieku*, 3, pp. 75–100.
- Kiecko, E. (2019), 'Piękno miasta i przestrzenie reprezentacyjne w projektach konkursowych na Wielki Kraków' [in:] Łupienko, A., Zabłocka-Kos, A. (ed.) *Architektura w mieście, architektura dla miasta, vol. 2: Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*, Warszawa: IH PAN, pp. 189–218.
- Klimas, M., Lesiak-Przybył, B., Sokół, A. (2010), *Wielki Kraków. Rozszerzenie granic miasta w latach 1910–1915. Wybrane materiały zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, Archiwum Państwowe w Krakowie, pp. 285–292.
- 'Konkurs na architektoniczne opracowanie gmachu Muzeum Narodowego w Krakowie i urbanistyczne rozwiązanie otoczenia budynku' (1934), *Architektura i Budownictwo*, 10(1), pp. 26–29.
- 'Konkurs na regulację wylotu ulicy Wolskiej i okolicznych gruntów w Krakowie' (1914), *Architekt*, 15(6,7).
- Kornecki, M. (1983), 'Problemy zabytkowości Alei Trzech Wieszców' [in:] *Modernizacja Alei Trzech Wieszców w Krakowie, problem techniczny i ekologiczny*, (Materiały z konferencji naukowo-technicznej, Paszkowa 15–16 października 1983), Kraków: SITKOM Kraków.
- Krasnowolski, B. (2011), 'Realizacja międzywojennego planu Wielkiego Krakowa' [in:] Bochenek, M. (ed.), *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 roku*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, pp. 45–130.
- Leśniak-Rychlak, D. (ed.), (2013), *Reakcja na modernizm. Architektura Adolfa Szyszko-Bohusza. Katalog wystawy*, Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie.
- Marcinek, R., Myczkowski, Z. (2013), *Błonia krakowskie*, Kraków: Ośrodek Kultury im. Cypriana K. Norwida.
- Noga, Z. (ed.), (2007), *Atlas historyczny miast polskich, vol. V Małopolska, z. 1 Kraków*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Nova Cracovia — projektu DDJM*. Available at: <https://www.infoarchitekta.pl/> (accessed: 7.02.2023).
- Nowak, J.T. (2010), *Wielki Kraków — wielkie szanse 1910–2010*, Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Nowakowski, M., coop. Bańkowska, B. (2013), *Sto lat planowania przestrzeni polskich miast (1910–2010)*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Pawłowski, K., (1969), 'Początki polskiej nowoczesnej myśli urbanistycznej' [in:] *Sztuka około 1900. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1967*, Warszawa: PWN, pp. 78–79.
- Peroś, J. (1910), *Wielki Kraków w planach konkursowych, Kraków (nadbitka z „Nowej Reformy”)*.
- Pianowski, Z. (2006), 'Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa' [in:] *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XII wieku*, Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, pp. 200–205.
- Plac przed muzeum Narodowym I miejsce*. Available at: https://architektura.info/architektura/polska_i_swiat/plac_przed_muzeum_narodowym_w_krakowie_i_miejsce (accessed: 7.02.2023).
- Przesmycka, E. (2022), 'Wojna i okupacja (1939–1945)' [in:] Bańkowska, B. et al., *Stulecie Towarzystwa Urbanistów Polskich 1923–2023*, Warszawa: TUP, pp. 51–68.
- Ptaszycka, A. (1957), 'Oblicze urbanistyczne współczesnego Krakowa (rozwoj miasta w latach 1945–1965 perspektywy rozwojowe)' [in:] Dąbrowski, J. (ed.), *Kraków studia nad rozwojem miasta*, Kraków, pp. 355–394.
- Purchla, J. (2005), 'Hubert Ritter i hitlerowskie wizje Krakowa', *Rocznik Krakowski*, LXI, pp. 159–187.
- Purchla, J. (2020), 'Norymberga Wschodu Hansa Franka' [in:] Purchla, J., Komar, Ż. (eds.), *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, pp. 95–125.
- Purchla, J. (ed.), (2022), *Niechciana stołeczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Rakowicz, J. (1918), *Odpowiedź autora projektu na wylot ul. Wolskiej pod godłem „Naturalnie” na uwagi p. inż. A. Kłeczka oraz na niektóre niewłaściwości sądu konkursowego*, Kraków: Krakowskie Towarzystwo Techniczne.
- Rye van der, E., Hoefnagel, J. (1617), 'Cracovia metropolis Regni Poloniae' [in:] Braun, G., Hogenberg, F., *Civitates orbis terrarum, t. VI*, Köln. Available at: http://historic-cities.huji.ac.il/poland/krakow/maps/braun_hogenberg_VI_43.html (accessed: 7.02.2023).
- SARP Oddział Kraków. Historia Międzynarodowego Biennale Architektury*. Available at: https://www.sarp.krakow.pl/historia_triennale (accessed: 12.08.2022).
- SARP. Sprawozdanie z działalności krakowskiego oddziału Stowarzyszenia Architektów Polskich w okresie od 22.XII.1966 do 5.III.1969*, mmps in SARP O/Kraków.
- Seibert, K. (1983), *Plan Wielkiego Krakowa*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Warchałowski, J. (ed.), (1910), 'Wielki Kraków. Plany regulacyjne z konkursu gminy m. Krakowa', *Architekt*, 11(6, 7, 8).
- Wiśniewski, M. (2011), 'Między nowoczesnością i swojskością — konkurs na Plan Wielkiego Krakowa oraz Wystawa Architektury Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym a poszukiwanie nowej wizji miasta' [in:] *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 r.*, Bochenek, M. (ed.), Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, pp. 19–34.
- Wiśniewski, M. (2013), *Adolf Szyszko-Bohusz*, Kraków: Instytut Architektury.
- Wiśniewski, M. (2015a) 'Hotel Cracovia (1959–1965)' [in:] Karpińska, M., Leśniak-Rychlak D., Wiśniewski M. (eds.), *Witold Cęckiewicz T.1, Rozmowy o architekturze. Projekty*, Kraków: Instytut Architektury, pp. 98–103.
- Wiśniewski, M. (2015b), 'Architekt jeszcze większego Krakowa' [in:] Karpińska, M., Leśniak-Rychlak, D., Wiśniewski, M. (eds.) *Witold Cęckiewicz, vol. II*, Kraków: Instytut Architektury, pp. 31–80.

- Włodarczyk, M. (2010), 'Nowy gmach Muzeum Narodowego w Krakowie. Z dotychczasowych dziejów, zwroty historii', *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* (3) pp. 37–48. Available at: https://kaiu.pan.pl/images/stories/32010_pdf/M.Wodarczyk.pdf (accessed: 7.02.2023).
- Wowczak, J. (2021), *Funkcja i treść. Dychotomie polskiej architektury XX wieku w twórczości Jana Kruga*, Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Wyrozumski, J. (2006), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII wieku*, Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, pp. 56, 57.
- Zbroja, B. (2013), 'Monumentalne i eleganckie — Aleje Trzech Wieszczów' [in:] Szczerski, A. (ed.), *Modernizmy. Architektura nowoczesności w II Rzeczypospolitej, T. I, Kraków i województwo krakowskie*, Kraków: Dodo Editor, pp. 119–163.